

PALAEOHISTORIA

*ACTA ET COMMUNICATIONES
INSTITUTI ARCHAEOLOGICI
UNIVERSITATIS GRONINGANAE*

57/58

(2015/2016)

University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology

&

Barkhuis

Groningen 2016

Editorial staff

P.A.J. Attema, E. Bolhuis, R.T.J. Cappers, P.D. Jordan, M.A. Los-Weijns, J.H.M. Peeters,
S. Voutsaki, S.L. Willemsen (coordinator/editor)

Drawing office

S.E. Boersma, E. Bolhuis (coordinator), M.A. Los-Weijns, S. Tiebackx

Address

University of Groningen
Groningen Institute of Archaeology
Poststraat 6
9712 ER Groningen
The Netherlands
gia@rug.nl

Website

www.palaeohistoria.nl

Publisher's address

Barkhuis
Kooiweg 38
9761 GL Eelde
the Netherlands
info@barkhuis.nl
www.barkhuis.nl

Typesetting

Hannie Steegstra

Cover design

S.E. Boersma

Cover

Bronze fibula with three pinned-on rings from Crustumerium, Monte Del Bufalo burial ground, Tomb 153 (photo G.J.M. van Oortmerssen, RUG/GIA).

ISSN 0552-9344

ISBN 9789492444592

Copyright © 2016 Groningen Institute of Archaeology, University of Groningen, the Netherlands.

All rights reserved. No part of this publication or the information contained herein may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, by photocopying, recording or otherwise, without prior written permission from the Groningen Institute of Archaeology, University of Groningen.

Although all care is taken to ensure the integrity and quality of this publication and the information herein, no responsibility is assumed by the publishers nor the authors for any damage to property or persons as a result of operation or use of this publication and/or the information contained herein.

CONTENTS

IN MEMORIAM WIM VAN ZEIST R.T.J. Cappers & P.B. Kooi	1
BLIOGRAPHY OF WIM VAN ZEIST R.T.J. Cappers, K. van der Ploeg & M. Schepers	4
IN MEMORIAM JAAP BOERSMA & OTTO HARSEMA	11
PREHISTORIC OCCUPATION OF THE LOWER PONTINE PLAIN (LAZIO, CENTRAL ITALY): THE EVIDENCE FROM RECENT FIELD SURVEYS M. La Rosa, T.C.A. de Haas & G.W. Tol	21
THE NEOLITHIC STONE CIST AT HEVESKESKLOOSTER (PROV. OF GRONINGEN, THE NETHERLANDS) H.K. Kamstra, J.H.M. Peeters & D.C.M. Raemaekers	37
HEATHLAND AND THE PALYNOLOGY OF PREHISTORIC BARROWS. REFLECTIONS ON THE INTERRELATION BETWEEN SOIL FORMATION AND POLLEN INFILTRATION W. Groenman-van Waateringe & T. Spek	55
A BRONZE HARVEST: DUTCH BRONZE AGE SICKLES IN THEIR EUROPEAN CONTEXT S. Arnoldussen & H. Steegstra	63
LATE ENEOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE FUNERARY EVIDENCE FROM THE SANT'ANGELO IV CAVE (NORTHEASTERN CALABRIA, ITALY) F. Ippolito	111
EARLY IRON AGE TOMBS AT CRUSTUMERIUM (ROME), CA. 850-725 BC F. di Gennaro, B. Belevi Marchesini & A.J. Nijboer	117
CITY, COUNTRY AND CRISIS IN THE <i>AGER CRUSTUMINUS</i> . CONFRONTING LEGACY DATA WITH RESURVEY RESULTS IN THE TERRITORY OF ANCIENT CRUSTUMERIUM J.F. Seubers & G.W. Tol	137
DIE TERRA SIGILLATA AUS FRIESISCHEN TERPEN T.B. Volkers (mit einem Beitrag von M. Polak)	235

IN MEMORIAM

J.W. BOERSMA

(30 November 1936 – 6 September 2015)

O.H. HARSEMA

(11 September 1939 – 8 September 2013)

The overviews of these colleagues' education and careers, below, which precede their archaeological bibliographies, are less suited to translation into English because of the many specifically Dutch job designations and the like. For this reason we have opted for this brief summary. The bibliographies are self-explanatory.

When we consider the training and archaeological careers of Jaap Boersma and Otto Harsema, the parallels are remarkable. Both were born and raised in the northern Netherlands, both studied at Groningen, and both were appointed at the Groninger Museum even before they graduated.

Upon graduating, both were employed on a half-time basis at the then Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) of Groningen University, which complemented half-time posts as curators of the archaeological departments of provincial museums: Otto first in Groningen and subsequently in Assen; Jaap in Groningen. In their capacity as curators, both were responsible also for the archaeological sections in the annuals *Nieuwe Drentse Volksalmanak* and *Groningse Volksalmanak*, respectively. Both also held the position of Provincial Archaeologist, charged with duties ensuing from the Monuments Act.

Both stepped down from their posts as Provincial Archaeologists: Otto in 1983, Jaap in 1991, after disagreements on policy matters. They also concluded their curatorships at an early date, for the same reasons: Otto in 1983 and Jaap in 1993. And both took early retirement - Otto in 2000, and Jaap in 1999.

As a researcher at the BAI, Jaap mostly engaged in medieval archaeology. In this capacity he excavated the early medieval cemetery of Hijken and the dwelling mound of Heveskesklooster. But his interest certainly also included earlier periods, witness his excavations at Middelstum-Boerdamsterweg, a settlement of the Middle and Late Iron Age.

Otto Harsema's interest mostly focused on research of Bronze Age and Iron Age settlements, with those of Hijkerveld and Noordbarge as particular highlights. An Iron Age farmhouse was reconstructed by him at Orvelte, a Bronze Age one at Bargercompascuum.

JAAP BOERSMA

Studie

- In 1955 eindexamen Gymnasium- α (Chr. Lyceum Oostergo, Dokkum).
- Na vervulling van 21 maanden militaire dienstplicht met officiersopleiding en een jaar werken in houthandel Oberman in Dokkum volgde vanaf 1958 een universitaire opleiding aan de RU-Groningen:
- Kandidaatsexamen Geschiedenis, 16 oktober 1962.
- Doctoraalexamen Middeleeuwse Geschiedenis, met bijvakken Pre- en Protohistorie en Kunstgeschiedenis, 6 oktober 1967.

LOOPBAAN

Rijksuniversiteit Groningen

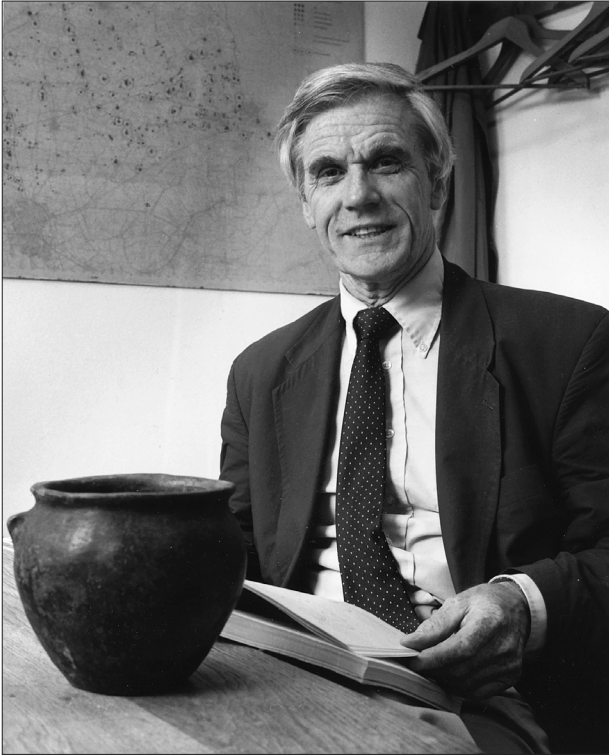
Per 19 november 1962 werd hij student-assistent bij het Biologisch-Archeologisch Instituut. Per 1 november 1967 werd hij benoemd tot wetenschappelijk medewerker voor een halve dagtaak, aanvankelijk op arbeidsovereenkomst, per 1 januari 1970 in vaste dienst. Per 1 januari

1972 werd hij wetenschappelijk medewerker 1^e klasse, en per 1 oktober 1976 wetenschappelijk hoofdmedewerker, eveneens voor een halve dagtaak. Na de hervorming van het rangenstelsel in 1983 werd zijn functie omschreven als universitair docent. Per 1 juni 1993 kreeg hij een volledige aanstelling bij het Biologisch-Archeologisch Instituut, na eervol ontslag bij het Groninger Museum. Op 1 december 1999 ging hij met vervroegd pensioen.

Jaap was mede-redacteur van het Instituutstijdschrift *Palaeohistoria* van deel 20 (1978) t/m deel 35/36 (1993-1994). Hij was redacteur van het door het Instituut geproduceerde boek *Terpen, mens en milieu* (1970).

Groninger Museum

Per 1 juni 1965 werd hij aangesteld als wetenschappelijk assistent bij de historische afdeling, ten behoeve van de middeleeuwse archeologie. Samen met O.H. Harsema schreef hij de verslagen van de conservators van de archeologische afdeling over de jaren 1965-1967. Per 1 november 1967 volgde hij Harsema op als conservator (met halve dagtaak) van de archeologische afdeling. Per 31 mei 1993 kreeg hij op eigen verzoek eervol ontslag vanwege een andere visie over het te voeren beleid. Hij

Jaap Boersma (Groninger Museum, Groningen, photo Ernst Taayke).

schreef de jaarverslagen van de archeologische afdeling over de jaren 1968-1974, en 1979-1993. De activiteiten in de jaren 1975-1978, toen het museum aan de Praediniussingel werd verbouwd en heringericht, zijn kort samengevat in het *Jaarverslag GM 1975-1978*.

Als conservator was hij redacteur van de rubriek Groninger Oudheden, afleveringen 10-22, in de *Groningse Volksalmanak*, jaargangen 1968/69-1990. Met jaargang 1990 werd de uitgave van de Groningse Volksalmanak beëindigd.

Hij was mede-redacteur van het boek *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de Stad Groningen* (1990), en van de feestbundel *Ere-sahuut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (1995). In zijn functie van conservator schreef hij ook een aantal korte mededelingen in de *Groninger Museumkrant* in de jaren 1990-1992.

Tot de gecombineerde dagtaak van aanstelling bij de Universiteit en van conservator bij het Groninger Museum behoorden werkzaamheden die elders door half bij de ROB, half bij een provincie aangestelde provinciaal-archeologen werden verricht. Jaap functioneerde tot 1991 als provinciaal-archeoloog in Groningen.

Overige activiteiten

In het schooljaar 1965-66 heeft hij geschiedenis gedoceerd aan het Praedinius Gymnasium.

Op 19 september 1967 kreeg hij onderwijsbevoegdheid in dit vak. Hij koos echter voor de archeologie.

Vanaf de oprichting van de Stichting Oude Groninger Kerken in mei 1969 tot februari 1990 maakte hij deel uit van het Algemeen Bestuur. Voor de door deze stichting uit te geven publicaties heeft hij van mei 1969 tot april 1974 zitting gehad in de redactiecommissie.

In november 1969 trad hij toe tot het bestuur van de cultuurhistorische vereniging Stad en Lande, waarvan hij in mei 1974 het voorzitterschap op zich nam. Jaap bleef voorzitter tot januari 1985.

Van 1996 tot 2006 was hij bestuurslid van de Stichting Groninger Historische Publicaties, en was hij bij enkele uitgaven betrokken in het begeleiden van de auteur.

HERDENKINGSARTIKELEN

Jaap werd herdacht door Egge Knol in het artikel *Achter de goudschat van Feerwerd* in *Groninger Museum Magazine* (2015), no. 2, 78, en in *Terpenieuws* 2016, nr. 21: 1-3.

Een *In memoriam* van de hand van Henny Groenendijk verscheen in *Archeolumni Groningen Nieuwsbrief* nr. 1, december 2015.

In het *Dagblad van het Noorden / Drentse editie* van 19 december 2015 heeft Hilbrand Polman in de rubriek "Tijd van leven" een artikel aan Jaap gewijd onder de titel *Veelzijdige en markante archeoloog*.

PUBLICATIES

1964

De middeleeuwse vondsten in het stadspark te Winschoten. *Groningse Volksalmanak*, 217-236.

1967

Oudheidkundig bodemonderzoek in de Ned. Herv. kerk te Hellum, Groningen. Bijdrage tot haar oudste bouwgeschiedenis. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 17, 141-155.

1968

Archeologische vondsten op het NS emplacement te Winschoten. *Weg en werken* 14, 45-50.

1969

Het archeologisch onderzoek te Ezinge. Toelichting op de bestemming van het kerkgebouw te Oostum. *Publikatiemap Stichting Oude Groninger Kerken*, 17-20.

De vondst van een bijl van de Trechterbekercultuur in een middeleeuwse omgeving. *Groningse Volksalmanak* 1968-1969, 230-239.

1970

Het terpengebied in protohistorische tijd. In: J.W. Boersma (ed.), *Terpen – mens en milieu*. Haren, Knoop & Niemeyer, 43-64.

1973

with H. E. van Gelder: De muntvondst van boerderij 'Langeveld' onder Feerwerd (gem. Ezinge). *Groningse Volksalmanak* 1972-1973, 191-220.

1974

Het archeologisch onderzoek van de Ned. Herv. kerk te Norg. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91, 169-194.

1975

Archeologische monumenten. *Dokumentatiemap Prov. Comité Groningen M75*, 10^a-10^c.

Prof. Dr. Albert Egges van Giffen en zijn betekenis voor Groningen, 14 maart 1884 - 31 mei 1973. *Groningse Volksalmanak* 1974-1975, 6-13.

De kerk van Stederwalde te Thesingburen (gem. Ten Boer). *Groningse Volksalmanak* 1974-1975, 184-197.

Het kerkhof van Hoogwatum en de kapel van Watum. *Groningse Volksalmanak* 1974-1975, 198-208.

1976

with H.T. Waterbolk: Bewoning in vóór- en vroeghistorische tijd. In: W.J. Formsa *et al.* (eds.), *Historie van Groningen*. Groningen, Tjeenk Willink, 13-74.

Ringvormige aardewerken voorwerpen en haardkragen. *Westerheem* 25, 182-188.

1977

Een imitatie-solidus van het type munus divinum uit de omgeving van Ten Post (Gr.) en soortgelijke in Noord-Nederland gevonden exemplaren. *Groningse Volksalmanak* 1976-1977, 161-182.

Enkele vondsten van de wierde Elens (gem. Ulrum). *Bulletin van de Historische Kring 'De Marne'* 4, 97-104.

with H. Praamstra: Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.). *Palaeohistoria* 19, 173-259.

1978

De voormalige abdij Klaarkamp bij Rinsumageest archeologisch verkend. *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* 2, 77-88.

1980

Bij het graf van twee paarden en een hond. *Bulletin Vereniging van vrienden van het Groninger Museum* 5, 2-4.

1981

Voorhistorisch Ter Apel. In: W.H. van der Ploeg (ed.), *Van Klooster en Karspel / Van Ter Apel tot Selligen*. Ter Apel, Coöp. Rabobank Ter Apel-Sellingen, 15-40.

H. Praamstra 1916-1980. *Groningse Volksalmanak* 1980-1981, 167-171.

1983

De opgraving Middelstum-Boerdamsterweg in een notedop (toevoeging aan artikel van P.B. Kooi, Leven langs de Fivel: van Helwerd tot Zwart Lap). In: A. Elema *et al.* (eds.), *Middelstum-Kantens. Bijdragen tot de plattelandsgeschiedenis met een beschrijving van de*

boerderijen en hun bewoners. Kantens, Landbouwvereniging Middelstum-Kantens, 31-35.

1984

Schminkdoos of medicijnkistje. *Bulletin Vereniging van Vrienden van het Groninger Museum* 16 (mei), 3-4.

1985

De oorsprong van de stad Groningen in archeologisch perspectief. *Westerheem* 34, 79-98.

Opgraving Heveskesklooster (Delfzijl). *Mededelingenblad van de Johanniter Orde in Nederland* 36, 29-31.

1986

Het archeologisch onderzoek van de standplaats van de N.H.-kerk te Sauwerd. *Groningse Volksalmanak*, 145-156.

1988

De datering van een vuurstenen sikkel uit Middelstum-Boerdamsterweg. In: M. Bierma *et al.* (eds.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, Wolters-Noordhoff / Forsten, 31-35.

Een voorlopig overzicht van het archeologisch onderzoek van de wierde Heveskes-klooster (Gr.). In: M. Bierma *et al.* (eds.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, Wolters-Noordhoff / Forsten, 61-87.

Ten geleide. In: P.H. Broekhuizen *et al.* (eds.), *Kattendiep Deurgraven. Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen*. Groningen, Stichting Monument en Materiaal, 7-8.

1989

Emmen. In: H. Beck, H. Jankuhn, K. Ranke & R. Wenskus (eds.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 7. Berlin / New York, De Gruyter, 269-270.

with E. Taayke: Eenumerhoogte (gem. 't Zandt, Gr.). *Paleo-aktueel* 1, 60-61.

with A. Ufkes: Onderzoek Amsweer-Holeweg (gem. Delfzijl, Gr.). *Paleo-aktueel* 1, 62-63.

1990

Een belangrijk vloerfragment uit de Groninger Sint-Walburgkerk. *Vereniging van Vrienden van het Groninger Museum Bulletin* 32, 6-8.

Groningen tot omstreeks 1040. Vouwblad ter begeleiding van de tentoonstelling 'Groningen 1040'. Groninger Museum.

De archeologie van protohistorisch Groningen. In: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (eds.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum, Profiel, 43-66.

De Groninger St.-Walburgkerk en haar bouwheer. In: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (eds.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum, Profiel, 175-192.

with G.L.G.A. Kortekaas & P.N. Noomen: Groningen, van Drents dorp tot Stad in Ommelanden. In: H. Sarfatij (ed.), *Verborgten - Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam, Meulenhoff, 61-65.

1991

Zelfportret van het Groninger Museum. III. Archeologie - Selfportrait of the Groninger Museum. III. Archaeology. Groningen, Groninger Museum.

with C.A. de Groot-van der Meulen: De opgraving Heveskesklooster. In: C.A. de Groot-van der Meulen (ed.), *Weiwerd, Heveskes, Oterdum; De verdwenen dorpen van De Oosterhoek*. Bedum, Profiel, 384-388.

Archeologisch onderzoek van terpen: verleden, heden, toekomst. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 71, 9-44.

1992

De opgraving van de abdij Aduard. In: *Éen klooster, drie dorpen. Geschiedenis van Aduard, Den Ham en Den Horn, 1192-1992*. Bedum, Profiel, 37-46.

1993

De archeologische plaatsbepaling. In: J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (eds.), *Schans op de grens: Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingen, Stichting Vesting Bourtange, 29-31.

1994

Een doopvont-basement in de kerk van Feerwerd. Een belangrijk archeologisch-liturgisch fenomeen. In: *Palaeohistoria* 35/36, 329-341

Een doopvont-basement in de kerk van Feerwerd. Een belangrijk archeologisch-liturgisch fenomeen. *Groninger kerken* 11, 71-77 (reprint).

1995

Onbekend maar wel bemind. Een poging tot identificatie van de geëmailleerde sierschijf uit de wierde Wijtwerd, alias klooster Wijtwerd. In: J.W. Boersma & C.J.A. Jörg (eds.), *Ere-Saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep*. Groningen, REGIO-Project, 65-83.

Een 'inkijkoperatie' in de wierde Heveskes (Gr.). *Paleo-aktueel* 6, 115-118.

1997

Het archeologisch-historisch onderzoek van de kerkstee van Groot Wetsinge. *Gronings Historisch Jaarboek*, 9-29.

Vetpotjes ter illuminatie uit Noord-Nederland. *Westerheem* 46, 14-18.

1998

Zweelo: kerk en kerspel in protohistorisch perspectief. In: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip & R.W.M. van Schaik (eds.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Groninger Historische Reeks 17). Assen, Van Gorcum, 167-186.

Het archeologisch-historisch onderzoek van de kerksteeën van Groot Wetsinge en Klein Maarslag. *Palaeohistoria* 39/40, 591-612.

with O. Goubitz: De ledervondsten uit de wierde Heveskesklooster. *Palaeohistoria* 39/40, 613-625.

1999

Back to the roots of Ezinge. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle, Stichting Promotie Archeologie / Amersfoort, ROB, 87-96.

2002

Lijst van archeologisch onderzochte objecten van middeleeuwse kerkelijke architectuur in de provincie Groningen. In: R. Steensma, H. Boerema & K. van der Ploeg (eds.), *Kerkrestauraties in Groningen. Studies voor Harry de Olde bij zijn afscheid als voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken*. Zutphen, Walburg Pers, 85-98.

Het kerspel Maarslag. In het bijzonder de relatie tussen kerk en voor- of vroegchristelijk grafveld. *Groninger Kerken* 19, nr. 2: 57-65.

2003

Het oudste verleden van de Sint-Bonifatiuskerk te Vries. In: M.A.W. Gerding (ed.), *Geschiedenis van Vries*. Zuidwolde, Het Drentse Boek, 56-89.

2005

Woonheuvels in de kustvlakte. Onderzoek van de Friese en Groninger terpen. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, Bakker, 557-560.

Dwelling mounds on the salt marshes. The terpen of Friesland and Groningen. In: L.P. Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.), *The Prehistory of the Netherlands 2*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 557-560.

De trek naar de klei. De bewoning van het noordelijke kustgebied. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, Bakker, 561-576.

Colonists on the clay. The occupation of the northern coastal region. In: L.P. Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.), *The Prehistory of the Netherlands 2*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 561-576.

Boekbesprekingen

Archeologische monumenten in Nederland. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 87 / 1972, 124.

H. Sarfatij, Archaeology and the town in the Netherlands. In: M.W. Barley (ed.), *European towns, their archaeology and early history*. London, 177. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 95 / 1980, 203.

A. Bantelmann, Die frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt. 1. Landschaftsgeschichte und Baubefunde. Bern/Frankfurt, Lang, 1975. In: *Berichte zur deutschen Landeskunde* 53 / 1979, 489-491.

OTTO HARSEMA

Studie

- In 1957 eindexamen HBS-B (Rijks H.B.S., Assen).
- Direct aansluitend universitaire opleiding te Groningen.
- Kandidaatsexamen Sociale Geografie, 4 juli 1961.
- Doctoraalexamen Prehistorie, met bijvakken Culturele Antropologie en Middeleeuwse Geschiedenis, 24 februari 1966.

Hij was de eerste student die in Groningen in de Prehistorie afstudeerde, hoewel die mogelijkheid al sinds januari 1960 bestond.

LOOPBAAN

Rijksuniversiteit Groningen

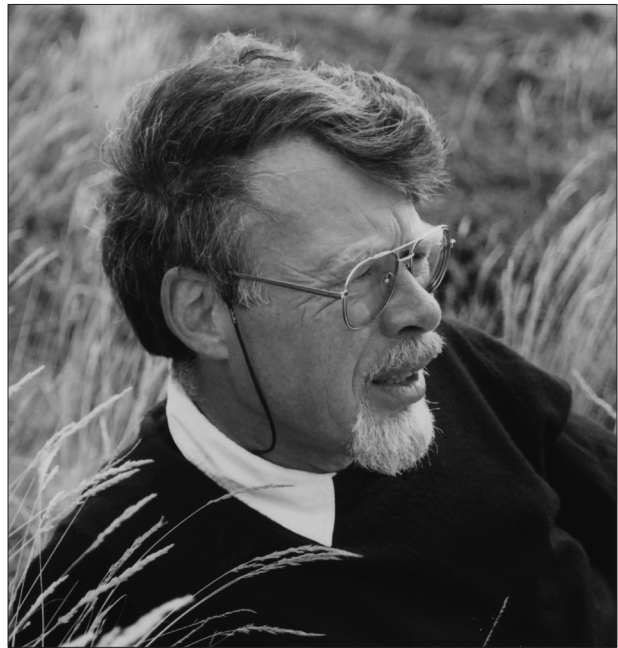
Per 1 februari 1962 werd hij student-assistent bij het Biologisch-Archeologisch Instituut. Na zijn afstuderen werd hij per 1 maart 1966 benoemd tot wetenschappelijk medewerker voor een halve dagtaak, aanvankelijk op arbeidsovereenkomst, per 1 januari 1971 in vaste dienst. Per 1 januari 1972 werd hij wetenschappelijk medewerker 1^e klasse, en per 1 oktober 1977 wetenschappelijk hoofdmedewerker. Vanaf 1 september 1983 kreeg hij een volledige dagtaak bij het BAI, vanwege detachering door de Provincie Drenthe. Na de hervorming van het rangstelsel in 1983 werd zijn functie omschreven als universitair docent. Op 1 oktober 2000 ging hij met vervroegd pensioen.

Groninger Museum

Vanaf 1 februari 1965 tot 1 maart 1966 was Otto waarnemend conservator met een halve dagtaak van de archeologische afdeling van het Groninger Museum als opvolger van W.A. van Es, na diens benoeming tot directeur van de R.O.B. in Amersfoort. Vanaf 1 maart 1966 tot 1 november 1967 was hij daar conservator met een halve dagtaak. Samen met J.W. Boersma (wetenschappelijk assistent middeleeuwse archeologie) schreef hij de verslagen van de conservators van de archeologische afdeling over de jaren 1965-1967. In zijn functie van conservator was Otto redacteur van de rubriek Groninger Oudheden VIII en IX in de *Groningse Volksalmanak* 1965/66 en 1967.

Provinciaal Museum Drenthe

Per 1 november 1967 werd hij als opvolger van J.D. van der Waals conservator van de afdeling Prae- en Protohistorie met een halve dagtaak. Hij bleef daar conservator tot 1 september 1983 waarna zijn detachering volgde bij het BAI, nadat hij geweigerd had te accepteren dat het Provinciebestuur zich bemoeide met zijn visie als conservator van het Drents Museum op de zaak Vermaning. Hij ging met vervroegd pensioen op 1 oktober 2000.

Otto Harsema (photo Agnes Harsema (1995))

Als conservator in Assen was hij redacteur van de rubrieken “Van Rendierjager tot Ontginner” XII t/m XXIX in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 85 (1967) t/m 101 (1984), de laatste samen met P.B. Kooi, zijn opvolger.

Aan de gecombineerde dagtaak van wetenschappelijk (hoofd)medewerker bij de Rijksuniversiteit Groningen en conservator in Assen werden later ook de werkzaamheden als provinciaal archeoloog toegevoegd. In verband met de afloop van de ‘affaire grafheuvel Eext/Gieterstraat’ beëindigde hij in september 1983 ook zijn werkzaamheden als provinciaal archeoloog.

Overige activiteiten

Hij was wetenschappelijk adviseur van de Drents Prehistorische Vereniging. Hij publiceerde vanuit die functie in *De Spijker*, schreef boekbesprekingen en signaleerde kort nieuwe relevante uitgaven voor de leden van de vereniging.

Van januari t/m maart 1982 verzorgde Otto een collegereeks met als titel “Nederzettingsonderzoek in Drenthe in de laatste 25 jaar” voor studenten Prehistorie aan de Universiteit van Leiden.

Hij was in de studiejaren 1977/78 t/m 1980/81 leraar in het vak Prehistorie en Archeologie aan de opleiding Geschiedenis van de Stichting Noordelijke Leergangen in Leeuwarden.

IN MEMORIAM

Een *In memoriam* van de hand van J.R. Beuker, W.A.B. van der Sanden & V.T. van Vilsteren is verschenen in *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 130 (2013), 89-92.

PUBLICATIES

1964

Die jungsteinzeitliche Moorsiedlung im Egelsee bei Niederwil. *Thurgauer Jahrbuch*, 7-30.

1965

Vondsten van de Hilversum-kultuur uit Neer (Ndl. L.). *Helinium* 5, 44-49.

1966

with J.D. Ruiter: Onderzoek van twee bronstijd-tumuli in Drenthe: de Paasberg bij Exlo en tumulus 43 bij Gasteren. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 84, 179-202.

1967

Geïmporteerde basaltlava maalstenen uit de Romeinse tijd uit Groninger wierden. *Groningse Volksalmanak*, 139-158.

1968

Een gefacetteerde strijdhamer uit Noordlaren (prov. Groningen). *Helinium* 8, 42-45.

1969

Van vuistbijl tot veenlijk. Inleiding in de prehistorie van Drenthe ter toelichting op de expositie. Assen, Provinciaal Museum van Drenthe. Prehistorische bewoning in de Peel. In: J.H.H. de Haan *et al.* (eds.), *De Grootte Peel*. Maastricht, Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, 5-9.

Een urnenveld onder Uiterburen bij Zuidbroek, gem. Oosterbroek. *Groningse Volksalmanak* 1968-1969, 194-205.

1970

Romeinse invloeden in Drenthe. In: *Brill's uitgaven voor algemeen voortgezet onderwijs*. Leiden.

with W. Glasbergen: Een bekergrafvondst uit Anloo, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 88, 221-237.

Biologisch-Archeologisch Instituut, 1920-1970. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 88, 171-176.

1971

Archeologen melden belangrijke vondst in ruilverkaveling Hijken. *Teravisie* 8, 8-10.

Archeologisch onderzoek richt zich nu vooral op vroege nederzettingen. *Drenthe, provinciaal maandblad* 42, 90-91.

Prae- en Protohistorie kern van het Provinciaal Museum. *Drenthe, provinciaal maandblad* 42, 169-171.

1972

Onderzoek van IJzertijdgrafheuvels op het Eexterveld, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 89, 147-158.

1973

Vroeg-middeleeuws aardewerk uit Vries, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 90, 149-154.

Een Voorromeinse huisplattegrond bij Orvelte, gem. Westerbork. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 90, 155-163.

Een aardewerkvondst uit de Voorromeinse ijzertijd uit Ellersinghuizen (gem. Vlagtwedde). *Groningse Volksalmanak* 1972-1973, 183-190.

Het Leudal als woongebied in de prehistorie. In: T. Lemaire (ed.), *Het Leudal, beeld van een Midden-Limburgs beekdal*. Haelen, Studiegroep Leudal en Omstreken, 133-155.

Experimenteel archeologisch onderzoek komt op gang; mogelijk een veldstation in Orvelte. *Drenthe, provinciaal maandblad* 44, 133-135.

1974

Archeologisch onderzoek op het Hijkerveld, gem. Beilen. Voorlopig bericht van de campagnes 1969 en 1970. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91, 161-168.

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1972. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91, 195-209.

1975

Archeologische monumenten in Drenthe. Hunebedden, grafheuvels, akkertjes, burchheuvels en nederzettingen. *Drenthe, provinciaal maandblad* 47, 101-104.

Prehistorische en vroeg-historische monumenten in Drenthe. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 74, 127-130.

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1973. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 92, 143-149.

1976

Noordbarge. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 75, 52-55.

Enkele onvoltooide stenen werktuigen van de Standvoetbekercultuur in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 93, 169-178.

Kroniek van vondsten en opgravingen in Drenthe in 1974. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 93, 179-186.

1977

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1975. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 94, 251-257.

1978

Mesolitische vuurstenen bijlen in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 95, 161-186.

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1976. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 95, 279-282.

1979

Maalstenen en handmolens in Drenthe van het neolithicum tot ca. 1300 A.D. In: A. Bicker Caarten *et al.* (eds.), *Molens in Drenthe*. Zwolle, Waanders, 10-45.

Maalstenen en handmolens in Drenthe van het neolithicum tot ca. 1300 A.D. Assen, Museumfonds van het Provinciaal Museum van Drenthe.

Het neolithisch vuursteendepot, gevonden in 1940, bij Een, gem. Norg. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 96, 117-128.

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1977. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 96, 145-153.

Het Drents plateau. De latere prehistorische bewoning. In: *Intermediair* 15, nr. 47, 41-53.

Two Neolithic stone-axe roughouts from the province of Drenthe. *Palaeohistoria* 21, 181-193.

with H.T. Waterbolk: Medieval Farmsteads in Gasselte (Province of Drenthe). *Palaeohistoria* 21, 227-265.

1980

Drents boerenleven: van de bronstijd tot de middeleeuwen. (Museumfonds Publicatienr. 6), Assen, Provinciaal Museum van Drenthe.

Het Drentse plateau. De latere prehistorische bewoning. In: M. Chamalaun & H.T. Waterbolk (eds.), *Voltooid verleden tijd? Een hedendaagse kijk op de prehistorie.* Amsterdam, Intermediair, 83-102.

De reconstructie van een ijzertijdhuis bij Orvelte, gem. Westerbork. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 97, 149-175

Kroniek van opgraving en vondsten in Drenthe in 1978. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 97, 177-185.

1981

Granieten graven voor de eerste boeren. De hunebedden in Drenthe. In: A.F. Manning & M. de Vroede (eds.), *Spectrum Atlas van historische plaatsen in de Lage Landen.* Utrecht, Spectrum, 14-17.

Het neolithische vuursteendepot van Nieuw Dordrecht, gem. Emmen, en het optreden van lange klingen in de prehistorie. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 98, 113-128.

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1979. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 98, 129-133.

1982

Structural reconstruction of Iron Age houses in the northern Netherlands. In: P.J. Drury (ed.), *Structural reconstructions. Approaches to the interpretation of the excavated remains of buildings,* (BAR British Series 110). Oxford, BAR, 199-222.

Settlement site selection in Drenthe in later prehistoric times: criteria and considerations. In: Prehistoric settlement patterns around the southern North Sea. Papers presented at a colloquium held in honour of Professor Dr. P.J.R. Modderman, Leiden, 3-7 May 1982. *Analec-ta Praehistorica Leidensia* 15, 145-159.

1983

De Nieuwe Drentse Volksalmanak als spiegel van een eeuw archeologie-beoefening in Drenthe. A. De periode tot 1934. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100, 48-68. De Nieuwe Drentse Volksalmanak als spiegel van een eeuw archeologie-beoefening in Drenthe. B. De periode 1934 – 1982. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100, 117-137.

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1980 en 1981. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100, 203-217.

with W. de Gans, P. Cleveringa, H. Brands & E. Takman: *Het Balloerveld. De wetenschappelijke betekenis van het gebied in relatie tot het militaire gebruik en beheer, nu en in de toekomst.* Assen, Staatsbosbeheer.

1984

Boeren in het neolithicum, bronstijd en ijzertijd. In: J. Abrahamse *et al.* (eds.), *Het Drentse landschap,* Assen, Stichting Het Drentse Landschap / Zutphen, Walburg Pers, 32-39.

with P.B. Kooi: Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1982. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 101, 161-168.

1985

Van twee één: de la Tène fibulavondst uit Groningen opnieuw bekeken. *Groningse Volksalmanak* 1984-1985, 160-169.

Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1983. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 102, 170-178.

Het verleden herbouwd. Boerderijconstructies in Nederland in prehistorie en middeleeuwen. In: K.J. Steehouwer & A.H.C. Warringa (eds.), *Archeologie in de praktijk: methoden en technieken voor de (amateur-) archeoloog,* Weesp, Fibula-Van Dishoeck, 208-224.

1986

with W. van Zeist, G.J. de Roller, R.M. Palfenier-Vegter & H. During: Plant remains from medieval sites in Drenthe, the Netherlands. *Helinium* 26, 226-274.

1988

Borger ruim 5000 jaar geleden. De Drentse samenleving in Europees perspectief. *De Zwerfsteen* 2, nr. 4, 2-20.

Borger ruim 5000 jaar geleden. De Drentse samenleving in Europees perspectief. (Flint'nhoesreeks nr. 4). Borger, Stichting Oud-Borger. De Drenten en hun eerste bewoners. In: F. van den Beemt *et al.* (eds.), *Ach lieve tijd, 13: tien eeuwen Drenthe.* Zwolle, Waanders, 294-314. *Verborgen verleden. Archeologische vondsten in particulier bezit.* Assen, Drents Praehistorische Vereniging. Uitgave ter gelegenheid van gelijknamige tentoonstelling in het Drents Museum.

1989

'Close Reading' en de ethnografische analogie: enkele markante episodes in de geschiedenis van het onderzoek van stenen werktuigen. Roden, own publication.

Het Drents Museum en de internationale archeologie in de vorige eeuw. *Paleo-aktueel* 1, 54-59.

1990

Drenthe's plaats en rol in de ijzertijd. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107, 169-179.

A Bronze Age habitation site in the north of the Netherlands (Hijken, Gem. Beilen, Drenthe): an illustration of occupation on the pleistocene part of the Northwest European Plain. In: V. Bichet (ed.), *L'habitat et l'occupation du sol à l'Age du Bronze en Europe,* Lons-le-Saunier, 7-8.

Les sites d'habitation de l'Age du Bronze dans le Nord des Pays Bas (Hijken, gem. Beilen, Drenthe). Une illustration de l'occupation de la plaine du nord-ouest de l'Europe au Pleistocène. In: *Un monde villageois, habitat et milieu naturel en Europe de 2000 à 500 av. J.C.,* Lons-le-Saunier, Cercle Giradot, 25-29.

1991

De bronstijdbewoning bij Hijken, gem. Beilen (prov. Drenthe). In: H. Fokkens & N. Roymans (eds.), *Nederzettingen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd in de Lage Landen* (Nederlandse Archeologische Berichten nr. 13). Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 169-179.

Wat Amerika ons kan leren: over de 19^e-eeuwse landschapsschilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving. *Paleo-aktueel* 2, 66-71.

- Eelde-Faro v.v.: enkele archeologische indrukken van een Portugese vakantie. *De Spieker* 12, nr. 3 en nr. 4.
- 1992
 Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze. *Paleo-aktueel* 3, 44-49.
Geschiedenis in het landschap: hoe het Drentse landschap werd gebruikt van de toendratijd tot in de 20e eeuw. Assen, Drents Museum
 Bronze Age habitation and other archaeological remains near Hijken, province of Drenthe, the Netherlands. In: C. Mordant & A. Richard (eds.), *L'habitat en l'occupation du sol à l'Age du Bronze en Europe*. Paris, Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 71-87.
- 1993
 Het nieuwe Drentse bouwbesluit van 1400 v. Chr. *Westerheem* 42, 101-109.
 Het monumentale landschap. *Noorderbreedte* 17, 94-97.
 Mag het ook het broodje vis zijn? *Paleo-aktueel* 4, 20-21.
 Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden. *Paleo-aktueel* 4, 44-48.
- 1994
 Zes dagen in juni op de es in Noordbarge (Dr.). *Paleo-aktueel* 5, 69-73.
- 1995
 Een bronstijldhuis gebouwd bij Emmen (Dr.). *Paleo-aktueel* 6, 37-41.
 Nieuwe ijzertijdontdekkingen onder het oude bouwland van Dalen (Dr.). *Paleo-aktueel* 6, 49-52.
 Over het nut van het reconstrueren van prehistorische huizen. In: J.W. Boersma & C.J.A. Jorg (eds.), *Ere-Sahuut: opstellen voor Mr. G. Overdiep*. Groningen, REGIO-PROjekt, 193-206.
 Change and continuity in rural settlement in Drenthe from the Neolithic onwards: a reconstruction of tradition and current opinions. *Palaeohistoria* 29, 103-118.
- 1996
 De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep? *Paleo-aktueel* 7, 43-48.
 Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis. *Paleo-aktueel* 7, 57-61.
 Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost? *Paleo-aktueel* 7, 98-102.
- 1997
 Eten in de IJzertijd volgens een model; en wat de archeologie weer kan leren van een leefexperiment. In: A. Boonstra (ed.), *Twee manen lang. Zestig dagen leven als in de IJzertijd. Bijlage 2. Experimenten voeding*. Zutphen, Walburg Pers.
 House form, farmstead and settlement structure in the Northern Netherlands in the Middle and Late Bronze Age. In: H. Beck & H. Steuer (eds.), *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit* (Gedenkschrift für Herbert Jankuhn). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 137-161.
- 1999
 New results in field research, interpretation and structural reconstruction of Bronze Age buildings in the province of Drenthe (the Netherlands). In: J.J. Assendorp (ed.), *Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa*. Espelkamp, Verlag Marie Leidorf, 87-93.
 Een vroeg technisch monument in Noord Duitsland: de 'offersteen' van Plumbohm, Nedersaksen. *Paleo-aktueel* 10, 41-47.
- 2000
 Het gelijk van Picardt: ontwikkelingen in de gedachtenvorming over Celtic Fields in Nederland, in het bijzonder bij Van Giffen. *Paleo-aktueel* 11, 47-52.
- 2001
 Over de betekenis van precisie in de uitvoering van paalkransen in de Nederlandse midden- bronstijd. In: W.H. Metz, B.L. van Beek & H. Steegstra (eds.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*. Groningen/Amsterdam, own publication, 321-335.
- 2002
 De valkuilen van de verbeelding. *Paleo-aktueel* 13, 59-64.
- 2005
 De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarisch bestaan. *Paleo-aktueel* 14/15, 64-67.
 Farms amongst Celtic Fields Settlements on the northern sands. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.), *The prehistory of the Netherlands*. Amsterdam, University Press, 543-555.
 Boerderijen tussen de raatakkers. Nederzettingen op de noordelijke zandgronden. In: L. P. Louwe Kooijmans, P. W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 543-555.
- 2006
 Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.) *Paleo-aktueel* 17, 1-8.
 with A. Hasenfratz: Steinbeile. In: A. Hasenfratz & D.C.M. Raemaekers (eds.), *Niederwil, eine Siedlung der Pfyner Kultur*, Band V: *Anorganische Funde, Palynologie und Synthese*. Thurgau, Departement für Erziehung und Kultur des Kantons Thurgau, 101-115.
 Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst. *Paleo-aktueel* 17, 152-158.
 Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje - een aanvulling. *Paleo-aktueel* 17, 159-164.

Boekbesprekingen

- G.J. Verwers, *Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit*. Dissertatie Leiden, 1972. Also appeared as *Analecta Praehistorica Leidensia* 5 / 1972. In: *Spiegel Historiae* 10 (1975), 60-61.
 Ole Harck, *Nordostniedersachsen vom Beginn der jüngeren Bronzezeit bis zum frühen Mittelalter*, Hildesheim, Lax, 1972. In: *Prähistorische Zeitschrift* 52 (1977), 261-263.

Jaap Beuker, *Werken met steen* (Archeologische monografieën van het Drents Museum, 2), Assen, Drents Museum, 1990. In: *De Spieker* 12 (2) (1991), 4-5.

D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra & P.J. Wollering (eds.), *Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*. Amersfoort, ROB / Van Gorcum, 1997. In: *Bulletin KNOB* 1999-3, 135-136.

Theo Spek, *Het Drentse esdorpenlandschap – een historisch-geografische studie* (2 banden). Utrecht, Matrijs, 2004. In: *De Spieker* 25 (2) (2005), 8-10.

